

108/5

चित्रमीमांसा

chitrāmīmāṃsā

2145

108/5

नेहिसूनयोरंतः संकुचिताकारतयातदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात्। कथं चित्तयोः पतित्वावलि वयं या मा
 नामपि वलिलुतिर्यगेव गमनं स्यात् न ना। भेदोऽप्राप्तिः। ना भौ च संहतायां प्रवेशे न स्यात्। पक्ष्मा धरादिपत
 नक्रमकथनेन वनिश्चलत्वं व्यज्यते। मुरवादि चलने सति पक्ष्मपतिता नांते वां अथ रपक्षो धरादिक्रमेण पत
 ना संभवात्। किंच यमिरेव विशेषणो देव्या लोकोत्तरं सौंदर्यमपि व्यज्यते। स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविर
 लतायाः क्षणमित्यनेन ते वां मसृणतायाः पक्ष्मपतनशिथिलवेगे रुद बिंदुभिस्त्राउमोत्पा अथ रस्या
 तिसौकुमार्यस्य पक्ष्मा धरपतनातिशिथिलवेगानांते वां स्तनोत्सेधचूर्णाभावरणनेन तयोरनिका छि
 न्यस्युत्ते विष्टं भोपिवलीषुते वां स्तलनोत्पावलीनां विसृष्टतायाः सर्वा बिंदूनां नाभावेव प्रवेशक
 थनेन नाभेरतिगह्वरताया अमिव्यंजनात्। एवं वाच्यातिशायिव्यंग्यमावेधने रुदाहरणमिदं
 यथावा। निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्दिष्टरागो धरो नेत्रे दूरमनं जनेपुलकिताननीत वेयंतनुः
 मिथ्यावादिनिर्वाधवजनस्याज्ञातपीडागमेवापीस्नानुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्या
 तिकं॥ अत्रवापीस्नानुंगतासिनतुनस्तकाशमिति वा क्यार्थस्थितेतत्सशोकोमेवरंतुंगतासीत्य

राम

र्यमित्यज्यते। तथाहि। अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति। तत्र जात्या पकर्षेनोत्तम
 नायिका नायकस्य वक्ति। नापि स्वाधराधपर्यवसायिदूती संभोगादिहीनकर्मतिरिक्तकर्मणा
 तादृशं च दूती संप्रेषणादिना प्राचीनं सर्वसोदमेवेति नोद्घाटनाहं। अन्यथा स्वयंदूती संप्रेषणानु
 पपत्तेः। तदनंतरं वस्वजे पितदूती संभोगरूपमेव स्वयंसन्निहितचिह्नैर्ज्ञातुं शक्यं हीनकर्मसं
 भवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यातिक्रमेवरंतुंगतासीति व्यज्यते। निःशेषच्युत
 चंदनं स्तनतटमित्यादीति वाक्यानि संभोगचिह्नोद्घाटनेन तत्र साहाय्यकमाचरति। कथं निः
 शेषच्युतचंदनं स्तनतटमित्यत्र तावद्वापीस्नानुंगतासीति वाच्यार्थमुपपादयिषुमिदं
 उत्तरीयाकर्षणेन चंदनच्युतिरित्ययथा सिद्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तं निःशेषविशेषणं
 कृतं। ततश्चंदनच्युतेः स्नानसाधारण्यमावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तत्र गृह्यमाणं स्नानं
 नेहिसर्वत्रच्युतिः स्यात्। तवतुस्तनयोस्तदेव परिभारयवदृश्यते इयमाश्चेत्युक्ते वेति। यथा
 निर्दिष्टरागो धर इत्यत्र तावत्तदग्रहणविलंबात्। प्राचीनरागस्य किंचिन्मृष्टेत्यव्यथसिद्धि

परिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमष्टमोक्ता। पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तने न संभोगविशेषो
 द्वाटनायाधर इति विशिष्य यद्वा राग उन्नतरोधे सरागे अधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागतां चुंबनकृतैवेति न
 त्रैदूरमनं जे इत्यत्र प्रातर्दत्तमंजनं कालविलंबेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथा सिद्धिपरिहाराय दूरमि
 त्युक्तं। दूरमत्यर्थमित्यापत्तौ र्थः। कालतः स्नानेन वा सर्वतोऽंजनलोपः स्यात्तत्र तु लोचनयोः कृ
 चित्प्रांत एव अनंजनत्वं। इदं चुंबनकृतमेवेति। पुलकितावतन्वीतवेयं न नुरित्यत्रापाततस्तन्वी
 तिसहजतानवकीर्तनेन पुलकिनेति स्नानविहोपन्यासः। पुलकितापितन्वीवर्तन इति हृदि स्थि
 तौ च यः। तेन च स्नानेन पुलकितातनुः किंचिदुल्लसिता भवति रतिक्लेशजनिता वेवतानवपुल
 कोद्रमाविति मर्मोद्घाटनं। एवमेभिर्वाक्यैरुपसृतेनाधमपदेन तस्यांति कमेवरं तुंगता सी
 तिव्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थदेशायां वापी स्नातुंगता सीत्येतदनुगुणार्थतया अन्वितं मिथ्या
 वादिनीत्यादि संबोधनं व्यंग्यानुगुण एवार्थव्यवस्थिति। ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि
 व्यंग्यं वाच्यातिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणं। यत्र व्यंग्यं वाच्यातिशायितदुणीभूतव्यंग्यं।

राम
२

श्रीरामायनमः॥ अभिवंद्य चंद्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः॥ कितनोमि विपुलविषयं विश
 दा र्थमर्थवित्रमीमांसां॥ १॥ त्रिविधं तावत्काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यवित्रमेदात्॥ यत्र वाच्यातिशा
 यिव्यंग्यसंघातिः। यथास्थिताः क्षणं पक्ष्मसुतादिताधराः पयोधरेनो धनिपातचूर्णिकाः। वलीषु
 तस्याः सुवलिताः प्रपेदिरेचिरेण नाभिं प्रथमोदविंदवः॥ अत्र तपस्यत्यादेव्यादेहोपरिनिपति
 तानां प्रथमोदविंदूनां क्रिया स्वभाववर्णनेन देव्याः समाधुचितावस्थानाभिव्यक्तिद्वारा विरमिता
 घनसदेहोपरिनिपतनेन सुखपारवश्यसंभ्रमहेतोः प्रथमदृष्टावधिसिद्धता समाध्यवस्थाय
 ज्यते। तथा हि नासाग्रन्यस्तनः संहतास्यः सुनिश्चलः। ध्यायीतममसादेव मुसे विष्टन्यवाग्रत इति
 समाधिसनासवस्थानमाहुः। अत्र पक्ष्मसुस्थिता इत्यनेन नासाग्रन्यस्तनयनतारूपमर्द्धनिमील
 नं व्यज्यते। सर्वथोन्मीलने पक्ष्मणामुध्वित्वेन सर्वथानिमीलने तेषां मधोयत्वेन च तेषु जलविंदूनां
 स्थित्यसंभवात्। पक्ष्मभ्यश्च्युतानां तेषां मास्येऽप्रवेशो नाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्युतिकथनेन संहता
 स्यत्वं व्यज्यते। ततश्च्युतानां स्तनोत्सेधनिपतनादिवर्णनेन तु उरोविष्टमः अल्लसवदनतावस्था

2145

यथा। गच्छाम्यनुत दर्शनेन भवतः किं त्वत्पिरुत्य द्यते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हं तजनः संभाव
यत्यन्यथा। इत्यामंत्रणमंगि सूचितं हथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यत्युलकोत्तरांचित
तनुर्गोपीहरिः पातुवः। अत्र गच्छाम्यनुतेत्यामंत्रणेन त्वयारंतुमेतावत्कालं स्थितं ततश्च
व्यमिति व्यंग्यं। तनुद्वयामंत्रणमंगि सूचितं हथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धि
करोतीति तदंगत्वात् नवाच्यातिशयः। अतो गुणीभूतव्यंग्यमिदं। यथावा। प्रहरविरतो मध्ये वा
दूस्तस्येपि परेथवा किमु तसकलेयानेवाहि प्रियत्वमिहेष्यसि। इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य
यिया सतो हरिति गमनं बालावाक्यैः सवाव्यगलज्जलैः॥ अत्र सकलमहः परमावधिस्ततः प
रंप्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति व्यंग्यं। प्रियगमनमिवा रणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति
तदंगत्वाद्वाच्यानतिशयि अतः इदमपि गुणीभूतव्यंग्यं। अथ दव्यंग्यमपि चारुतच्चित्रं। तच्चि
विधां शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रमिति। शब्दचित्रं यथा। नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फु
टपरागपरागतपंकजं। मृदुलतांतलतांतमलोकयत्स सुरभिंसुरभिंसुमनोभरैः॥ अथ
चित्रं यथा। संछिन्नमूलः क्षतजै नरेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधृतः। अंगारशेषस्य हुताशनस्य

पूर्वोक्तिरितो धर्मदवावभासे। उभयचित्रं यथा। वराहः कल्याणवितरतुसवः कल्पविरमेविनिधुचिनी
दत्तमुदकमुर्वीमुदबहत्। स्वराघातचुष्टकुलशिररिक्तप्रविलुठछिलाकोटिस्फोटस्फुटघटि
तमंगल्यपरहः। तदेवंत्रिविधेकाद्येधनिगुणीभूतव्यंग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपंचः कृतः। शब्दचित्रं
स्यप्रायोनीरसत्वात्नात्यंतं तदाद्वियंते कवयः नवातत्रविचारणीयं अतीवोपलभ्यतइतिशब्दचित्रं
समपहायार्थचित्रेमीमांसाप्रसन्नविस्तीर्णाप्रस्तूयते। चिंत्येतचित्रवर्गेप्रदर्श्योर्लक्ष्यलक्षणयोः
प्राचीनानामेवश्लोकाः प्रायेणालिरम्यंते॥॥ इतिचित्रमीमांसायांयथारंभप्रकरणं॥॥ उपमेकाशे
लक्ष्यसंप्राप्ताचित्रभूमिकाभेदात्। रंजयतिक। व्यरं गेनत्यंतीतद्विदांचेतः। चंद्रइवमुखमिति सादृश्य
वर्णनं तावदुपमा। सेवोक्तिभंगीभेदेनानेकालंकारभावंभजते। तथाहि। चंद्रइवमुखंमुखमिवचंद्रः
इत्युपमेयोपमा। मुखंमुखमिवेत्यनन्वयः। मुखमिवचंद्रइतिप्रतीपं। चंद्रं दृष्ट्वा मुखंस्मरामीतिस्मर
णं। मुखमेवचंद्रइतिरूपकं। मुखचंद्रेणतापःशाम्यतीतिपरिणामः। किमिदंमुखमुताहोचंद्रइतिसंदे
हः। चंद्रइतिचकोरास्तुमुखमनुधावंतीतिभ्रान्तिमान्। चंद्रइतिचकोराः कमलमितिचंचरीकाः। त्वन्मुख
रज्यंतीत्युल्लेखः। चंद्रोयंनमुखमित्यपहवः। नूनंचंद्रइत्युल्लेखाः। चंद्रोयमित्यतिशयोक्तिः। मुखेनचंद्रं

मलेनिर्जिते इति तुल्ययोगिता। निशि चंद्रस्त्वमुखं च हव्यतीति दीपकं। त्वमुख एवाहं रज्यामि चं
इ एव च कोरः सञ्जत इति प्रतिवस्तूपमा। दिवि चंद्रो भुवि त्वमुखमिति दृष्टो नः। मुखं चंद्रश्चिं
विभक्तीति निर्दर्शना। त्रिःकुलं मुखं चंद्रादतिरिच्य न व्यतिरेकः। त्वमुखेन चंद्रो निशा सुहृष्य
तीति सहोक्तिः। मुखं नेत्रं कुरुचिरं स्मितं ज्योत्स्नोपशोभितमिति समासोक्तिः। अत्र नेत्रं सदृशं वं
हरिणाहितं सक्तिना इति श्लेषः। मुखस्य पुरतश्चंद्रो निःप्रमद इति अत्र स्तुतप्रशंसा। एवमुक्ता लो
कारविवर्तवती यमुपमा। तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिव उपमाज्ञानात्ज्ञातं भवतीत्याहो निम
प्यते निखिलमेतदसहितासा। अस्यास्तावदेवं लक्षणा माहः। उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थ
योर्द्वयोः। इदं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः। कविसंममयप्रसिद्धानुरोधेन हृद्यतया का
व्यशोभाकर एवालंकारतां भजते। अनौगोसदृशो गवय इति नोपमा। गोवह्निवदति न रूपकं। स्था
णुर्वापुरुषो वेति न संदेहः। इंदरजतमिति न भ्रांतिमान्। नायं सर्व इति नोपपत्तिः। पीनो देवदत्तो
दिवान्भुंक्त इति न पुराणोक्तिः। पर्वतो वह्निमानिति नोनुमाचं। स देवदत्त इति न स्मरणं। तस्य
स्थमि पातं ताम इति न यथा संख्यं। पुत्रेण सह गतः पितृति न सहोक्तिः। नेत्रं विना गत इ

तिन विनोक्तिः। ज्वेतो धातुतीति न श्लेषः। इत्याहूहनीय। अत्रेदं विचार्यते। द्वयोरिति विशेषणम्
 ह किमर्थं। स्वस्य स्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्मके स्थानन्वयस्य व्युदासाय मिति चेत्। एवम
 पितुपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपे द्वयोः पर्यायेणोक्तमानोपमेयत्वकल्पनात्मिकायां
 उपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः। तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वात् उपमात्वेन संग्राह्यत्वेनैवानेन
 योपिसंग्राह्यः स्यादिति व्यर्थं द्वयोरिति पदं। एतेन साधर्म्यमुपमानेदइतिका व्यप्रकाशि
 कोक्तलक्षणे अनन्वयव्युदासाय मेदग्रहणमपि प्रत्युक्तं। न हि संभवत्साधर्म्य एव उपमा
 त्वं। येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यसंभवात् अनन्वयस्य व्युद्वेद्यत्वं इतरयोः संग्राह्यत्वं च स्या
 त्। तथात्वे हंसीवधवलकीर्तिः स्वर्गगामवगाह तद्व्यादेः क्विकल्पिते साधर्म्योपमा
 या अनुपमात्वप्रसंगान्। किंच सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयुग्यतायां सत्यपि द्वयत्वेति
 अवचनमेदादिदुष्टाया मुपमायां हंसीवधवलश्रृङ्गः संग्रंसीकामलं न भइत्योदिरूपाया
 मतिव्याप्तिः। उदाहरिष्यमाणे उपमाधनो चातिव्याप्तिः। न हि सोप्यलंकारः अलंकार्यत्वात्

रम

४

ब्राह्मणश्रमणन्यायेनतत्रालंकारध्वनिव्यपदेशइति सिद्धांतात्। यदिचदुष्टादुष्टालंकार्यलंका
रसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेयत्वयोग्येति
हृद्यमिति च व्यर्थं। कविसमयप्रसिद्धभावादिनादुष्टोपमायात्रापिसंज्ञाह्यत्वात्। यच्चुवि
द्यानाथेनलक्षणमुक्तं। स्वतःसिद्धेनमिन्नेनसंमतेनचधर्मतः। साम्यमन्येनवर्यस्य
वाच्यंवेदेकदोपमा। अत्रस्वतःसिद्धेनेत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः। तत्रोपमानस्यकविकल्पित
त्वेनलोकासिद्धत्वाभावात्। मिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः। संमतेनेति सर्वविधदुष्टोपमा
व्यावृत्तिः। कविसमयप्रसिद्धभावेनलिंगवचनभेदादिनावायद्यदसंमतंतस्यसर्वस्या
पिसंमतपदेनव्यावृत्तनादुक्तिरिति श्लेषव्यावृत्तिः। श्लेषेहि सकलकलंपुरमेतज्ज्ञानं
संप्रति सुधांशुबिंबमिवेत्यादौ शृष्टसाम्यमात्रमिवशास्त्रेनोच्यते। नगुणक्रियारूपध
र्मसाम्यं। अन्येतवर्यस्येत्यनेनप्रतीपव्यावृत्तिः। तत्रवर्येनप्रकृतेनाप्रकृतसादृश्य
वर्णनादेकदेत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः। वाच्यमित्यनेनव्यंग्योपमाव्यावृत्तिरि
ति। तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तयेस्वतःसिद्धेनेत्युक्तमयुक्तं। उत्प्रेक्षाया मिवकारस्यविष

यविषयि नो स्तादा म्यादि संभावनावाचकत्वेन न त्र साम्यस्या वाच्यतया तन एव तद्वाच्यते । अ
त्र हि चक्रवर्तिना यदोय मुपमानां शो लो कृतः सिद्धि म्छति । तदो यमेव येने वश ह्यः साधर्म्यस्य
कः । यदा पुन रयं लोकादा सिद्धः कवि कविकल्पितः । अत दोत्ये श्वे वयेने वश ह्यः संभावना पर इति
दृष्टं च लोके संभावना परत्व मि वश ह्यस्य । दुरेतिष्ठ नू देवदत्त इवाभातीति । कथं च स्वतः सि
द्धे नेत्युत्प्रेक्षा व्यावृत्तिः । न नित्यमस्मिन् परिपूर्णते । नित्यम्कानमः शो गित लावती र्णः । आनंद
पद्मिंदुरिव स्वधा म्मा विभातिलोके न वका कृती इदृ तिनरीयोत्ये सोदाह रणर कोपमानस्य
दोः स्वतः सिद्धत्वात् । इदुः शो गित लावती र्णत्वा का रेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि चंद्रविंबादि
व विष चंद्रनादिव चानलः । परुषा वागितो वक्रादित्य संभावितो पमा इत्युक्तरूपायाम संभा
वितो पमायाम व्याप्तिः । विषानलयोः स्वतः सिद्धत्वे पि चंद्र चंदन प्रभवत्वेन कविकल्पितत्वा
त् । उभोय दिव्यो स्मि एथ कू प्रवाहा वाकाश गंगा पयसः पतेतां । तेनो पमीये तन माल नील
मा मुक्त मुक्ताल न मस्य वक्षः । इति कविकल्पितो पमानायामुपमायां सर्वथे वा व्या
प्तिः । भिन्नेनेत्यनन्वय व्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्युक्तं । अनंतरत्न रत्न प्रभवस्य यस्य हि

राम
५

तद्विन्नत्वं तच्च प्रकृतं तत्त्ववेति ४

मंत्रसौ भाग्यविलोपिजातं। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जती दोः किरलोषि वां कः।
इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तिः। तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तर्गतानां उपमा
नानां दोषगुणविशेषाणां कलंककिरणानां तद्विन्नत्वाभावात्। अथोपमेयतावच्छेदक
भिन्नोपमानतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं एतदपिन युक्तं। अनवरतकनकवितस्वरण
धृतजललवकरतरंगितार्थिततेः। भस्मिन्निरिवमतिर्मतिरिवचेष्टाचेष्टेवकीर्तिरतिवि
मला इति रसनोपमायामव्याप्तेः। मत्तित्वाद्युपमानतावच्छेदकानां उपमेयतावच्छेदक
भिन्नत्वाभावात्। उपमेयोपमायां उपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि
तद्विन्नत्वाभावेनोक्तविशेषणेनैव न ह्यवृत्तिसिद्ध्या एकदेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। रजो
भिः स्पंदनोद्धृते गते श्रद्धनसन्निभेः। न भस्मलमिव व्योमकुर्वन् व्योमेव भूतलं इति उ
पमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्यरोपमायामव्याप्तेः। अथोपमेयता
वच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमित्यनेन विवक्षितं। इदमपि न।

उवा ददे तस्य सहस्र रश्मिस्त्वष्टा नवं निर्मित मात पत्रं । सतद्बु कूलाद विरू रमो लिख भौ पतत्रं
 ग इ वो त मां गो । अद त्वा मा द शो मा भू र्दत्वा त्वं त्वा द शो भ वं त्य भिन्न धर्मि को य मां स्व व्या
 प्रे श्वा । तत्र पर मे श्व र त्वा देः स्तो प मे य ता व छे द क स्ये को ऽप मा न ता व छे द क त्वा त् । श्लेष व्या धृ
 त्य र्ध धर्मि त इति विशेषण म प्य यु त्तं । तत्र न श द्वा सा म्य मा त्र मि वे नो च्य ते किं तु गुण सा
 म्य म पी जित द व्या हृ तेः । ननु पु रे स कू ल कू ल त्वं कू ल कू ल श द्वा सा हि त्यं । सु धां शु बिं वे क
 ला सा । कू ल्य मि ति ने को नु ग तो गु णो ल भ्य ते । मे वं । श्लेष मि ति का भे दा ध्य व सा य मू ल या
 ने दे अ भे द इ त्ये वं रूप या अति श यो क्ता धर्म सा धा र ण्य ला भा त् । न ह्यु प मा नो य मे य
 यो रनु ग त्वा धर्म स्य मुख्य सा धा र ण्य ए व उ प मा लं का रः । पां शो य मं सा र्पित लं ब हा रः कू
 प्रां ग रा गो हरि चं द ने न । आ भा ति बा ला न पर कू सा नुः स निर्क रो द्वा र इ वा द्वि रा ज इ त्या दो हा र
 चं द न बा ला न प हा र निर्क रा दी नां बिं ब प्रति बिं ब भा वे न नि दि द्वा ना म पि सा धा र ण धर्म
 त्वां गो का रा त् । ननु स कू ल कू ल मि त्या दा व पि गु ण सा म्यं चे दु प मे व स्या दि नि चे त् । शब्

यप

६

वि. ल. मि.
६

पुणः साम्येन संभवतीति भावेन ॥ अत्र विशेषणोपमेदाध्यवसायेनेकस्यालंकारांतरेषु स
र्वेषामपि समाश्रयणत्वात् तस्माद्धर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं शक्यते । वस्तुनस्तु सकलक
लमित्यादापु पमेवेति व्यर्थमेव धर्मत इति विशेषणं । अलंकारांतरविबिन्नस्तु श्लेष वि
षयस्तत्र करणे दर्शयिष्यते । किंच विविक्तविषयाभावेनालंकारांतरबाधकत्वमिति वा
चोयुक्तिरप्ययुक्ता । विषयसद्भावमात्रेणानिरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् ।
न ह्ययमलंकारगोचरो लोकन्यायः यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति । अरंध्ररत्नानां सुवर्ण
विविक्तविषयाभावेपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतुत्वेन अलंकारांतरत्वव्यवस्थितेः
अन्यथानिरवकाशे ररंध्रप्रत्युत्तरत्वेः सावकाशस्य तदाश्रयसुवर्णस्यालंकारता
बाधेता । नाप्ययं राक्षसविस्मयः शास्त्रीयन्यायः । यदेतुहोतीत्यादीनामिव उन्नराद्धेनु
होतीत्यादीनां आहवनीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठित
त्वात् । नाप्यसाधारण्येन ह्यस्त्रन्यायः । सहोक्त्यादीनामेति श्रियोक्त्यादिविविक्तवि

राम
७

षयाभावेपि तदबाधेनालंकारांतरत्वव्यवहारोऽस्य विशेषदहाप्यविशिष्टस्मादुक्तो
यमाप्रतिभोत्तन्निहेतुश्लेषालंकारइत्ययुक्तं । प्रत्युतोपमेवात्र श्लेषप्रतिभाहेतु न हि
पुरवर्णनप्रकरणे सकलकलमितितद्विशेषणपदस्य सुधांशुविंबमिवेभ्युपमाया
या अनिवंधने कलासाकल्यलक्षणाधीनत्वेति भासंभवति । प्रतीयत्याह त्वर्थे अन्ये
न वर्यस्य साम्यमित्युक्तं । तन्नान्येनेत्युक्तं । अन्येनेत्यस्य मित्रेनेति विशेषणो न को
न रुक्तात् । किंच वर्यात्प्रकृतादयेनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा । इतराण्यपिरक्षां
सिपेतुवन्निरकोटिपुंरजांसि समरोहानितलोहितनदीधि वेतिसमुच्चितोपमा
यामव्याप्तिः । तन्न समरंगवेन रजसां शोणितेषु पतनस्यापि वर्यत्वात् । यदि तु स्व
यं वर्येनावर्येन वा कुतश्चिद्वर्यादन्येनेत्यर्थस्तदाप्युक्तं । एतुल्यत्वादुपमानभाव
सप्यसहमानस्योपमानत्वकल्पनरूपे प्रतीयेति व्याप्तिर्यथा । अहमेव गुरुः सुदुरु

एतन्नामिति हाहाहलमास्मतातद्व्यः। नानुसंति भवदृशानि भूयो भुवने स्मिन्वचनानि
 दुर्जनानां अत्र हि वर्यानां दुर्जनवचसां हाहाहलेनाति प्रहृष्टोषतात्तुपमानभावं
 व्यसहमानेन साम्यनिबंधनं। अत्र वर्यस्येत्यप्युक्तं। त्वत्कीर्त्तः पुरतो भातिज्यात्स्ना
 धातमलीमसेति अप्ररुतप्रशंसासंकीर्णोपमायामव्याप्तेः। तत्र कीर्त्तरेव वर्यत्वेन
 उपोत्सनाया अवर्यत्वात्। अपि चान्येन वर्यस्य साम्यं वाच्यमिति कोर्थः। किमन्यप्रति
 योगिकत्वेन वर्यगतं साम्यं वाच्यमिति किंवा यथा कथंचित् वर्या वर्यो भयनिरूपि
 नितं साम्यं वाच्यमिति। अथ वा वर्या नु योगिकत्वेन साम्यं वाच्यमिति। आद्ये सरसि
 जमिदमात्रं न च तस्याः सममिति चेत्तसि संमर्दविधत्ते इति उभयविषयां तसादृश्ये। प
 मायामव्याप्तिः। द्वितीये प्रसिद्धप्रतीयेष्वव्याप्तिस्तदवस्थेव। तृतीये वर्यस्य साम्यमित्ये
 तावता विवक्षितार्थलाभादन्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं। उपमेयोपमाव्याप्यर्थ एव इति

साम्यमात्रं चेदपि किमित्युपमानस्यात्। न हि शब्दान्यगुणादिसाम्यमेवोपमाप्रयोजकं
 न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः। यथा प्रह्लादनाम्नः प्रतापात्तपनोयथा। तथेव सो भूद
 चर्यो राजा प्रहृतिरंजनात्। इत्यत्र अनुगतार्थनामरूपशब्दसाम्ये। विउपमादृशनिर्वा
 किंतु श्लेषस्यालंकारांतरविविक्तविषयाभावेन निरवकाशतया बलवत्त्वेन अलंका
 रांतरबाधवत्त्वाच्च दुपमाप्रतिभाने पितत्यतिभोत्यत्र हेतुः श्लेष एव नोपमेति संखु
 कादिभिरभ्युपेयते। ततश्च यथा शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्वाधक
 त्वं श्लेषस्य तथा श्लेषमिति काध्यवसायलब्धामेदगुणसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभाने
 नेपितेदं तु शक्यमिति न तदनुरोधेन तत्र गुणसाम्यपरित्यागः। यत्तु रुद्धेन संकलक
 लमित्याहो उभयमांसमर्थयमानेन स्पुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयो। किंतु आश्रि
 त्यशब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतीति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तं। तदंततः शब्दसाम्य
 मात्रमाश्रित्यापि उपमासमर्थयितुं शक्यत इति भावेन तत्त्वमेदाध्यवसायेनापि

कुरुषायां तत्त्वाख्या नोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनावाच्यापत्तेः। त्वदाननमधीरासिमावि
 द्दानदीधि। भ्रमहं गमिकालक्ष्यके संभानि पंकजं इत्यादौ विशिष्टे। पमाद्याक्षिमविशेषणा
 द्युपमायां अव्याख्यापत्तेश्च। शस्त्रीर्यामेत्यादिवाचकलुप्तोपमायां चंद्रसुहृन्मुखरमित्यादि
 साम्यलक्षकपदवदुपमायां चाव्याख्यापत्तेश्च। किंच वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते। अ
 नुवाद्यतयापि वा। आद्ये सकर्षणमहती सेनां पूर्वसागरगामिनी। वभौ हरजटाभ्रं संगा मि
 वभगीरथः। इत्यादावेवेदं लक्षणां स्यात्। सययौ प्रथमं प्राची तुल्यः प्राची न ब्रूहि वा। अनुलो
 मानितो द्वितीयेन जयनिवहेन मि रित्यादौ न स्यात्। द्वितीयेन व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य
 निषेधाया नुवाद्यतां मुखेन निष्कलं केन न समस्तव चंद्रमा इत्यादौ तत्रापीदं लक्षणं स्यात्।
 नच निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयं। अस्मिन् सहायोपि प्रभूतोरपराभवे। राम
 त्रैवात्यनुष्ठ जनवत्सगर्वोयं महाधृतिरिति व्यतिरेके तथा व्यतिपात्तेः। नच निषेधप्रतियो
 गिको ह्यननुप्रविष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयं। वृथाचरसिद्धिं भृंगतत्र वनांतरे। माल

त्यासदृशीकापि भ्रमन्नविनलस्यसे। इत्युपमानलुप्तायामव्याप्तेः। तत्र सदृशलाभनिषेधे सा
 म्यस्यापि प्रतियोगिकोऽतिनिविष्टतात्। तस्माद्विद्यानाशोक्तमपिलक्षणा मयुक्तं। यत्तु सरस्वती
 कृताभ्रलोठं लक्षणां प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः भूयो वयवसामान्ययोगः सेहो
 पमामतेति। तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायां स संतुरम्य सुखाना
 मेतानामुत्पत्तिस्तु वः। तुल्यगंधिषु मत्तेभ कूटेषु फलरेण वद्व्याद्युपमायां अव्याप्तं। उद्ग
 र्भहनतदुगीरमलोपमर्द्धभुक्तोन्नतस्तननिवेशनिभं हि मांशोः। विंबं कठोरवि सकांजक
 डारमेतद्विष्णोः पदं प्रथममयक रेव्यं नक्ति। सद्यो मुंडितमन्नहनचुबुकप्रस्यद्धि नारिं गद
 मित्यादौ प्रसिद्धिरहितोपमानायां कल्पितोपमायां चाव्याप्तं। येन लंकारसर्वस्वकृतोक्तं। उ
 पमानोपमेययोः साधर्म्यभेदाभेदतुल्यत्वे चोपमा। साधर्म्यत्रयः प्रकाराः। भेदप्राधान्यं ही
 पकतुल्ययोगितादृष्टांतप्रतिवस्तुपमा सहोक्तिव्यतिरेकादिषु च भेदप्राधान्यं रूपकपरि
 णामभातिमदुल्लेखादिषु। द्वयोस्तुल्यत्वं यथा स्यामुपमायां अत्र हि उपमानोपमेयासा

धारणारूपाभ्यां भेदः। साधारणधर्मणा भेदश्चेति द्वयोरपि तुल्यतेवेति। तदप्युपमेयोपमाति
 व्याख्यादिदृष्टमेवेति स्पष्टं। तस्मादुर्वचमस्यालक्षणा मिति। अत्रोच्यते। व्यापारउपमानो
 ख्यो भवेद्यदि विवक्षितः। क्रियानिष्पत्तिपर्यंतं उपमालं कृतिस्तु सा। उपमानव्यापारउप
 मिति क्रियानिष्पादको व्यापारः सादृश्यवर्णना। सा उपमिति क्रियानिष्पत्तिपर्यंतं विवक्षि
 तानेति उपमालंकार इत्यर्थः। तथा च व्यतिरेकेनातिव्याप्तिः। तत्र सादृश्यवर्णनासत्वेपि
 मुखेन निष्कलेकेनेत्यादौ साक्षात्तस्येव निषेधेन नैवान्यतुल्यजनवदित्यादौ तस्य योजकध
 र्मीनिषेधेन नोपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः। नाप्यनन्वयेति व्याप्तिः। तत्रापि स्वस्य स्वेन सादृ
 श्यस्य सादृश्यांतरव्यवच्छेदे रुद्रोदनवयोत्वननाद्यर्थनादे असदर्थस्य निंदास्तुत्यो रि व
 द्वा रमानत्वेन वर्ण्यमानत्वेन उपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेः। अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमिति
 क्रियानिष्पत्तेः सादृशांतरव्यवच्छेदेपि सर्वथा नुपमत्वद्योतने फलन स्यात्। आहुम्बनस्य तदे
 व फलं भासत्यादयः। यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता। असादृश्यविवक्षातो वदंति त

राम
 १०

विशेषणमप्ययुक्ते। तेन खमिषमलं तलमिव खमित्यादौ पर्यायेण प्रवृत्ता यामुपमेयोपमा
 पामति व्याप्ति निरासेपि। तदुक्तं नीयुगपदुन्मेषितेन तावत्सद्यः परस्परतुल्यमधिरोह
 तं द्वे। अस्यां देमान परुषेतरतारमंतश्च क्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पर्ययुगपत्प्रवृत्तायां
 तस्या अतिव्याप्य निरासात्। अपि चैवं ज्योत्स्नेवनयनानंदः सुरेव मदकारणं। प्रभुते
 समाकृष्टसर्वलोका नितं विना निमिजसाधारणधर्मायां मालोपमायां व्याप्तिः।
 तत्रानेकदा साम्यप्रतिपादनात्। न च बहुपमामे ल न मेव मालोपमानेका ता सुचप्र
 त्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यं। तथा सत्युपमेयोपमाप्युपमाप्रतीपमेलनमेवेति
 तद्व्याहृत्यर्थं विशेषणान्तरकरणायोगात्। संसृष्टिसंकरप्रवरणात्पृथक्पृथक्कृतो
 लेखनमुभयत्रापि तुल्यं। एवमुपमेयोपमाप्रवरणे उदाहरिष्यमाणायोरजोभिः स्यं
 दनोद्गने रिति परस्परौपमायामव्याप्तिः। व्यंग्योपमाव्यावृत्त्यर्थं वाच्यमिच्छुत्तमप्ययुक्ते।
 नयसंभुरवमेवेदं न भृंगो च क्षुषी इमे इति विस्पष्टसादृश्यांतरव्याप्तेरुपमेवसेच्यु

णापद्वसंभावना असंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधननिर्दिष्टसमर्थादीनामिवालेकारांतरत्वाभावा
 त्वाच्च यथातेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसंश्लेषांतिमदुल्लेखापह्नतिउच्ये
 स्तानिदर्शनायतिरन्यासाद्यलंकारत्वं। अप्रकृतविषयत्वेत्वलंकारांतरत्वमिति कल्पना
 प्रसंगात्। स्मृत्यादयश्च प्रकृतविषयाद्वा प्रकृतविषया अपि अलंकारभूतास्तत्र नोदाह
 रिष्यन्ते। न चोपमायामयं नियमः। यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्णनात्मनैव तया भाव्यमि
 ति। समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवा प्रकृतयोरेव वा सादृश्यवर्णनस्य। व्युपमा
 त्वांगीकारात्। तद्वत्प्रकृतेना प्रकृतस्य सादृश्यवर्णनमप्युपमेवेति युक्तं। एवं चोपमेयोपमा
 पि प्रकृता प्रकृतविषयोपमाद्वयरूपतया नालंकारांतरतां भजते। अन्यथा तत्प्रकरणोदा
 हरिष्यमाणपरस्परोपमाया अपि अलंकारांतरत्वप्रसंगात्। परस्परभ्रमनिबंधनादि
 यपि अलंकारांतरतापत्तेः। न चानन्वयप्रतीत्योपमेयोपमासु सादृश्यवर्णनस्य पृथक् नि
 रूपणस्य च अविशिष्टत्वेनान्वयस्यानुपमात्वं इतरयोरुपमात्वं च वक्तुं न युक्तमिति शंका। य

राम
 ११

चोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोपमाशब्दप्रवृत्तिमिति सद्रात्रेन यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र न दभावे
 न च वैषम्यस्य स्पष्टत्वात्। इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादित्सरणेषु अनन्व
 ययुदासार्थमेव यत्नः कृतः। नोपमेयोपमादिव्युदासार्थः। उपमेयोपमादेह यमांतर्गत
 त्वेपि व्यंग्यादिकृतवेचि अविशेषेण एव गणनं न विरुध्यते। रूपकपरिणा मवत्। उ
 भोयदिव्योन्नि एथ कूपवाहावित्यत्र लक्षणाभावो न दोषः। यदितथा भूतो प्रवाहो स्या
 त्तां तर्हि उपमीयेत न च तौ सुं भवतः तस्मान्न केनाप्युपमीयत इति उपमापरपर्यायउ
 पमित्यनिष्पत्तावपि उपमीस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः। किंतु तत्रा
 ति शयोक्तिविशेषोलंकारः। अत एव काव्यप्रकाशिकायां प्रस्तुतस्य यदन्यत्वे यदर्थो
 क्तौ च कल्पनमिति अतिशयोक्तिषु परिगणय्य यदर्थोक्तौ कल्पनस्य। राकायामकृतं
 कंचेदमृतांशो भवेद्दुः। न स्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयादित्युदाहृतं। पुष्पं
 प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविदुमस्थं। न तो बुकुर्याद्दिशदस्य तस्या

स्तान्मोष्ठपर्यस्तरुचःस्मितस्येति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृतायाः
 उत्पाद्योपमाया उदाहरणं। तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभाविततयातेनोपमिति
 निष्पत्तेर्लक्षणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः। न चैवं चंद्रविंबादिव विषमित्यसंभावितोपमा
 यामव्याप्तिः। तत्रासंभावितेनेवोपमानेनोपमिति क्रियानिष्पत्तेः कविना विवक्षित
 त्वेन विवक्षानुसार्युपमिति क्रियानिष्पत्ति संभवात्। न हि वस्तुसदर्थनिबंधनोपमि
 तिक्रियानिष्पत्तिरूपमिति लक्षणमुच्यते। किंतु कवि विवक्षानिबंधनात् एव श्लोके
 विवक्षित इति विशेषणमर्थवत्। अन्यथा चंद्रवस्तुमुखमित्यादावपिलक्षणं न स्यात्
 चंद्रगतकांत्यतिशयस्य वस्तुनो मुखेऽभावेन विवक्षानुसरणं विनागत्यभावात्। चं
 द्रधवलाकीर्तिरित्यादौ च सर्वथैवलक्षणं न स्यात्। कीर्तौ धावत्यस्य लेशतोप्यभावात्।
 न चैवमननयेपि कवि विवक्षया स्वस्यैवोपमिति क्रियानिष्पत्तिः संभवीति वाच्यं। सर्व
 येष्वनुपमत्वद्योतने कविसंभवे सति तथा विवक्षानुद्घात्। वृथा चरसिद्धिं भृंगेत्या

राम
 १२

१२
 मनचयमिति। अतएव वर्णमानमपि स्वस्य स्वस्मिन्साधर्म्येनान्वेतीति अतश्च यत्सुमतिं अलं
 कारं सर्वस्वकारादयो वदंति। ततश्च यथा भासिकृतकरजः संयोजनेन रजोंतरव्यवच्छेदे सति
 कृतकरजसोपिविलयनात् सर्वशानाविलम्बः सिध्यति। तथा रामरावणयोर्द्वंद्वं रामराव
 णयोरेवेत्यादौ स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशोंतरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया अ
 संभवात्। अनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंभवं इत्युपमिति क्रियाया अनिष्पत्तेर्ना
 न्वये गतिव्याप्तिशंका म्बेदकाशः। एवं प्रतीयेषि। यत्रोपमित्यनिष्पत्तिः। आकर्णयसरोनाहिं
 वचनीयमिदं भुवि। शशांकस्तव वक्त्रेण पामरे रूपमीयत इत्यादौ न तत्रातिव्याप्तिशंका।
 उपमिति क्रियानिष्पत्तिमत्। गर्वमसंभाव्यमिमं लोचनपुगुले न किंवहसि मुग्धे। संतीह
 शानिदिशि दिशिरसस्सु ननु नीलनलिनानि दुत्यादिप्रतीये उपमेयोपमानेन्युभयमपि
 संग्राह्यमेवेति न तद्वापनं लक्षणस्य दोषः। तथा हि उदाहृतं प्रतीयेतावदुपमा विशेष एव सा
 दृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवा प्रकृतविषयत्वे पि स्मृतिरूपकसंदेहभात्यनेकधा ग्रह

नातत्त्वाख्यानोपमेत्येतादृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति चिह्नं
 साचेयमुपमाद्विविधा। पूर्णालुप्ता च। उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावा
 चकानांचतुर्त्वा सुपादाने पूर्णा। तेषामेकस्य द्वयोस्तु याणांवालोपे सति लुप्ता।
 पूर्णायां क्वचित्साधारणधर्मस्यानुगामितयानिर्देशः। क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभा
 वेन। क्वचिद्विंबप्रतिविंबभावेन। क्वचित्श्लेषेणाक्वचिदुपचारेण। क्वचित्समा
 सांतराश्रयणेन। क्वचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन। लुप्तायां तु नैवं भेदाः। त
 स्यांसाधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात्। किंतु प्रकारान्तरेण भेदावश्यंते। त
 त्रपूर्णयां धर्मस्यानुगामिता। यथा। वागर्थविवेति। ओत्यन्तिकस्तुशब्दस्या
 र्थनसंबंध इति वागर्थयोर्नित्यसंबंधित्वं प्रसिद्धं। उमा महेश्वरयोरनयोरपि
 न एव कृभावंश्चंद्रचंद्रिकयोरिवेति तत्प्रसिद्धं। तथा च नित्यसंबंधित्वरूपो न सा
 धारणधर्मोऽनुगामितया। निर्दिष्टः। यद्यप्युक्तमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नि

राम
 १३

त्यसंबंधित्ववर्तनेन तयोर्निरतिशयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादिव्यज्य
 तेन वापि न धनिगुणीभूतव्यंग्यव्यवहारः। न खलु व्यंग्यसंस्पर्शप्रतिभासादेनात्र चाह
 ता प्रतीतिः। किंतु वाच्यवेचित्र्यप्रतिभासादपीति। प्रायस्तत्र संभवइत्यादिरूपं व्यंग्यं अलं
 कारान्तरं च अगम्यत्वे वत तदलंकारा उदाह्रियंते। एकस्येव धर्मस्य संबंधिभेदेन द्वि
 रूपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः स च शुद्धो न संभवति। किंतु विशेषणवाविशेष्यतया वा स
 वत्र विंबप्रतिविंबभावकूरं वितः। वस्तुतोभिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नत
 याऽथ्यवसितयोर्द्विरूपादानं विंबप्रतिविंबभावः। तत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य विशेषण
 नां यथा। यां त्यामुहर्वलितकंधरमाननं तदाह तद्वंतशतपत्रनिभं वहंत्या। दिग्धो मृते
 न च विषेण च पश्यत्काक्ष्यागाढं निरवानुवमेहृदये कृपाक्षः। अत्र विंबप्रतिविंबभावे
 न निर्दिष्टयोः कंधराहंतयोर्वलिताहं न शब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतयानिर्दि
 ष्टः। विशेष्यता यथा। सानेन जगहे साध्वी हठात्साधुसंबंधिना। वा नरेणातिलोले

नवाता भूतेव बलरी। अत्र साधु सवातप्रो विंद प्रतिविंब भावापन्नयोः कंथिता धृतश हा म्या
 एक एव धर्मो विशेष्यत यामिहि शृणुद्विब प्रतिविंब भावो यथा। पांडो यमं सापित
 लंबहार इत्यादि। अत्र हरिचंदनवालात पोहार निर्मरोच विंब प्रतिविंब भावेन निर्दि
 हो। श्लो षोयथा। नारसिंह महीपाल समस्तो पिरिपुस्तव। पारावार समान तंदधा
 ति स्वपद व्युतः। उपकारो यथा। उद्भवंत मुदिता चिंततो भानुमंत सुमिचो मभ्रभ्रतः
 पंकजैरिव कुमार मीक्षरौ विस्मयेन विद्वेः प पुर्जनाः। अत्र विक्रसः पुष्पधर्म ईक्षरौ
 कृष्ण चरितः। समासभेदा ययणं यथा। तथा विद्वद्धान न चंदको त्या प्रपुष्प चक्षुः कुसु
 कुमाया। प्रसन्नचेतः सलिलः शिवो भूत संसज्यमानः शरदेवलोकः। अत्र विद्वद्धान न चंद
 कां त्येति विशेषणं देयां शरदिव समासभेदेन प्रवर्तते। मिश्रणेषु अनुगामित्वं विंब प्रति
 विंब भावयोर्मिश्रणं यथा नीमकांतैर्नृपगुरौः सवभ्रवो पजीविनां। अथ ध्वस्य आभिग
 म्यश्च यादोरत्ने रिकार्णवः। अत्र ध्वस्यत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुराणां यादोरत्नानां

राम
 १४

हो सादृश्याधिकरण स्यानुपलंभोक्त्या उपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेध पर्यवसाने व्यनु
 पलभ्यमानगत सादृश्याभ्यनुज्ञानात्तत्रोपमिति क्रिया निष्पत्तिरस्तीति नाव्याप्तिः।
 अतएव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता एवो निरूप्यमाने कविना सादृश्यं
 स्वात्मनो न चेत्। प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमेत्यपिलक्षणा मनुसंधेयं। उ
 पमिति क्रिया निष्पत्तिमत्तसादृश्यवर्णनमुपमा। स्वनिषेधा पर्यवसायि सादृश्य
 वर्णनमुपमेति द्विविधमप्येतदुपमा सामान्यलक्षणा। अलंकारभूते उपमालक्षणा
 त्वे तदेवा दुष्टा व्यंग्यत्वविशेषितं। विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणं घुपमानां वाच्य
 भूत विशिष्टोपमा। दि सिध्यंगत्वात्। वाच्य सिध्यंगरूपगुणी भूत व्यंग्यतयेव तासां
 नालंकारतेति न तदव्यापनं दोषः। नपप्रेमुखमेवेदमित्यादौ नोपमालंकारः। किं
 तु प्रतिषेधो जीतप्रसन्नितया भांतिमान्। तदुपपादकतयोपमानेभ्युभयं व्यंग्यं
 तथापि भांतिमदादिकमपि साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता हंति

आमेकधर्मचक्र इति वस्तु प्रति वस्तु भावः संतोषचिह्न प्रसादयोर्विव प्रति विव भावश्च । श्लेष
 विव प्रति विव भावो मिश्रणं यथा । पार्थनाशु सुदिता न पात्मजा बाष्प रूढ रभिनीत मन्यवः ।
 आन पक्व धित पाथ सो बहिः शीत गर्भ सलिल लाडव हृदा । अत्र बाष्प श्लेष्मस्य नृपात्मज
 हृद विशेषणानां विव प्रति विव भाव मपेक्ष्य चारुता । उपचार विव प्रति विव भाव यो मिश्रणं
 यथा । सा किं लाभा सिता चं डी भर्त्ता तस्मिन् नो वरो । उद्धवा मे द्रु सिक्ता भू विंल म ग्रा विवो रगे
 अत्राभा सि ते द्रु सिक्तेत्यनयो रोर गा रणां च विव प्रति विव भाव मपेक्ष्य उद्ध मन मुपमानो पमे
 ययोर्द्वयो रप्यु पचरितं । मुख्यार्थस्य द्वयो रप्य संभवात् । मुख्यार्थे तस्य ग्राम्यत्वान्न । यदाहुः
 निष्कृता द्वा त्पवां ता दि गो रा ह नि व्य पाश्रयात् । अति सुंदर मन्य तु ग्राम्य वृक्षां विगाह त इति
 एव मन्य दपि । द्वयो रमिश्रण म् । अनुगामित्व विव प्रति विव भाव समास भेदा अयणा
 मां मिश्रणं यथा । नृपे त मावर्त्त मनो ज्ञ नाभिः सा व्यत्यगा दन्य वध्म वित्री । मही धरं भाग
 वशा दुपे तं स्त्रो नो व हा सा गर गामिनी वा । अत्र व्यत्यगा दित्यनुगामि धर्मः । अन्य वध्म वि

१४

त्री सा गर गामिनी त्यनयो र्विव प्रति विव भावः । आवर्त्त मनो ज्ञ नाभिरित्यत्र समास भेदा अयण
 मित्येतेषां मिश्रणं । अनुगामित्व श्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा । असौ मरुचुं बित चारु केसरः प्र
 सन्नतारा धि प मं ड ला ग्रणीः । वियुक्तरामा तुर दृष्टि वी । क्षितो व संत कालो हनुमानि वागतः । अत्रा
 तुर दृष्टि वी क्षित इत्यादावनुगामित्वा । रामादि शब्द श्लेषः चुं बित शब्दस्य व संत पक्षे उपचारः ।
 इत्येतेषां मिश्रणं । एव मन्ये पि मिश्रण भेदाः सो दा हरणा दृष्ट्याः । विव प्रति विव भावो दाहरणे
 पु कश्चिद्विशेषः । क्वचित्सिद्ध साधर्म्यतया प्रतीयमान साधर्म्ययो र्विव प्रति विव भावः यथा ।
 पां शो य संसारि त लंब हार इत्यादौ । क्वचिदप्रसिद्ध साधर्म्यतया येन केनचित्प्रकारेणोपात्त सा
 धारणा धर्मयो र्विव प्रति विव भावः यथा । तथा विव द्वा न न चंद्र कां त्येत्यादौ । अत्र हि शरद परा
 योः स्वतो प्रसिद्ध साधर्म्ययो र्विव द्वा न नेत्यादिना समास भेदा अयणे न उपात्त साधारण धर्म
 यो रेव विव प्रति विव भावः । यथा कथं चित्साधर्म्य प्रतीतिं विना विव प्रति विव भावो न संभव
 त्येवा ननु यथा त्व गुणान् लोकेन ध्याते निर्गुणो रिपुः । इतीदमुपमानं नु विपरीतमिति स्मृत

मिति उक्तं रूपायादिपरीतोपमायाः कथं निर्वहः। तत्र हि सगुणत्वनिगुणत्वयोर्नोपात्तेन न वा प्र
 तीयमानेन धर्मसाधर्म्यप्रतीतिरस्ति। नैष दोषः। तत्राप्यात्यंतिकत्वस्वाभाविकत्वादिविधा
 र्जस्य प्रतीयमानेन तयोः साधर्म्यप्रतीतेः। अन्यथा यथा शब्दोदितस्य सादृश्यस्य सद्यो वै नि
 रालंबनत्वप्रसंगात्। एषा पूर्णायादिगुहाहता। लुप्ता ह विधा। धर्मलुप्ता। वाचकलुप्ता उ
 पमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता धर्मोपमानलुप्ता धर्मवाचकलुप्ता वाचकोपमेयलुप्ता। ध
 र्मोपमानकाचकलुप्ता इति क्रमेणोदाहरणानि। कैलासतुल्य। अत्र कैलासगोरमित्यत्र
 वाचकलोपः। निकुंभतुल्यमित्यत्र धर्मलोपः। वाचकलोपः सर्वत्र समासादिविधायकशा
 स्त्रकृतः। धर्मलोपस्त्वैल्लिङ्गः। प्रभाकादिनानिकुंभतुल्यमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। यच्चोपमा
 मस्य च समागमो यच्च नैव वधोऽस्य कृतः। उपनतमेतदकस्मादासोत्तका कतालीयमित्यत्र वा
 कतालशब्दो ह्यतिविषयेकाकतालसमवेतक्रियावर्तिनोत्तेन काकागमनमिव तालपतन
 मिव काकतालमिति इवार्थसमासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकास्तु सुपेति समासः। उभय

राम
 १६

विग्रहपुत्रः

च विंशतिविंशभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणधर्मः। अनुगामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं यथा। ग
 तेन वभ्रातरिवत्सपंचताविरायनश्चादमसंकुलं महत्। अदृष्टसंतानतयानशोभते वनं हरेः प्रा
 ण्यनादिकोदधेः। अत्र संतानशब्दश्लेषमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणधर्मः। अनु
 गामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा। तडिदुज्वलहेति मुत्तरः कुरुराजध्वजिनी विलोकयन्। प्रिययेव
 मियासकंपयापरिरेमेधतधर्मपाथसा। अत्र सकेपत्वनुगामिधर्मवैक्षया लब्धचरुभावं प
 रिरंभकर्तृत्वं भीत्यामुपचरितं। अनुगामित्वसमासभेदयोर्मिश्रणं यथा। ज्येनयक्षपरिधूस
 रालकाः साध्यमेघरुचिरार्द्रवाससः। अंगनाद्वरजस्वलादिशोनोवभ्रवुरवलोकनक्षमाः
 अत्र पक्षपरिधूसरेत्यादिविशेषणयोः समासभेदाश्रयणो न साधारणमपेक्ष्यानवलोकन
 क्षमत्वमनुगामिधर्मश्चास्मान्तिशयं पुष्पाति। वस्तुप्रतिवस्तुभावविंशतिविंशभावयोर्मि
 श्रणं यथा। लिंगैर्मुदः संहतविक्रियास्तद्गदाः प्रसन्नाद्वगूढनकाः। वैदर्भमामं अययुस्तदी
 याप्रत्यर्थपूजासुपदाहलेन। अत्र विंशतिविंशभावापन्नयोः क्रोधनक्रयोः संवतगूढशब्दो

यत्वं पालयसे धर्मं हत्याचनियमेन च। स वै राघव शार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु। अत्र राघवः शार्दूल
 इवेत्यर्थे उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या प्रयोगादिति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः। धर्मवाचक
 लुप्तायां धर्मलोपस्येच्छिकत्वमपि। यथा। नृणां यं सेवमानानां संसारोप्यपवर्गति। तं जगत्प
 भजन्मर्त्यश्च वाचं द्रुक् लाधरं। अत्रापवर्गद्रुक्वाचरतीत्यर्थे अपवर्गतीत्यत्राचार्यस्य विपोलो
 पाद्वाचकधर्मस्यापिलोपः। चंवेत्यत्र चंवात्तरा पुरुष इवेति अस्मिन्नर्थे इवेति कृताविति वि
 हितस्य कनो लुप्तानुष्य इति लुब्धिवानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च। अस्य श्लोकस्य यद्रुक्तानां सु
 खमयः संसारोप्यपवर्गति। तं शंभुमभजन्मर्त्यश्च वात्मा हिताकृतेरिति पाठे नोभयत्रापि ध
 र्मस्य अवगमवि संभवति। रूपयौवनलावण्यस्य हणीयत राकृतिः। पुरतो हरिणा स्त्रीणां मे
 षपुष्पायुधीयति। अत्र वाचकोपमेययोर्लोपः। रूपयौवनेत्यादिविशेषणसामर्थ्यात्। स्वा
 त्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात्। स्वात्मन उपमेयस्य लोपः कवेरैच्छिकः
 न चेष इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शंका। तस्य कर्मविभक्त्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रो

राम
 १७

पमेया समर्पकत्वात्। अत्रैव हरिणा स्याद्विणी इवायने अक्षिणी आसामित्यस्मिन्नर्थे नुशिष्टे
 हरिणा स्त्रीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः। सर्वोप्ययं सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्या
 दिशास्त्रे कृत एव लोपः। त्रिलोपे धर्मलोपस्येच्छिकोपि संभवति यथा यज्ञो रणामस्य चेति
 श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायां। एवं लुप्तायामशोविधाः प्रदर्शिताः। काव्यप्रका
 शिकाकारादिभिस्तु पूर्याः षड्विधा लुप्ताया धर्मलुप्तादिष्वप्यंतरभेदेन कैश्चिदेकोन
 विंशतिरन्ये विंशतिर्विधाः प्रदर्शिताः। तत्रायं विभागः। पूर्याणां बह्विविधा। श्रोतव्यार्थवि। सा
 दृश्यमात्रवाचकयथेवादिशब्दवती श्रोती। सा दृश्यविशिष्टधर्मिपर्यंतितुल्यसदृशसंकाशादि
 शब्दवत्यार्थी। द्विविधापि वाक्ये समासेन द्विते चेत्येवं षड्विधा पूर्या। धर्मलुप्तापि पूर्या विदे
 वविभागवती किंतु श्रोती न द्वितेन संभवतीति पंचविधा वाचकलुप्ता कर्मकतरा मुलोः कर्म
 चिकरणकाचोः क्यङिणिनि समासे चेत्येवं सप्तविधा। उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विवि
 धा। धर्मवाचकलुप्ता क्लृप्ता समासयोर्द्विविधा धर्मोपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधा।

१०/५

चित्रमीमांसा

chitrāmīmāṃsā

108/5

त्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनंदस्यूपनिपातश्चेतेन देवदत्तदस्युसमागमः काकनालसमा
गमसदृश इति फलतिततः काकनालमिव काकनालीय इति द्वितीय इति समासाच्चतद्वि
षयादिति छप्रत्ययः। ततश्च पतनातालफलेन यथा काकवधः एवमुपनिपातनेर्दस्युभिर्देव
दत्तस्य वध इत्यर्थः। यदाह भगवान्माख्यकारः। एवंतर्हि हि सावित्र्यावर्थो काकागमनमिव
तालपतनमिव काकनालं काकनालमिव काकनालीयमिति। तच्च विवृतं केयटेन तव काकाग
मनंदेवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनंदस्यूपनिपातस्य तालेन तु यः काकस्य वधः सदे
वदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति। अकस्मादुपनतत्वे च समानो धर्मः। तदाह वृत्तिकारः
तेन काकनायलो ता मा कस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यत इति ततश्चात्र काकागमनतालप
तनसमागमरूपस्य पतनालकृतकाकवधरूपस्योपमानस्यानुपादानात्। प्रत्ययार्थोप
मायांधर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः। अनेव किमिति ब्रूमो वय
मिति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः। अत्र धर्मलोपमात्रमैष्टिकं